

An Analytical-Critical Examination of Jewish and Islamic Theology from the Perspective of the Qur'an

Jamal Soroush¹, Shahin Darikvandi²

1. Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Malayer University, Hamadan, Iran.
jsorush@yahoo.com
2. MA Graduate in Philosophy and Islamic Theology, Malayer University, Hamadan, Iran (Corresponding Author).
falsafe207@gmail.com

Abstract

Theology (the conception of God), as the foundational pillar of the Abrahamic religions, plays a pivotal role in the formation of beliefs, values, and social interactions. This study undertakes an analytical-critical examination of the theology of Judaism and Islam from the perspective of the Qur'an, focusing on theological commonalities and divergences to elucidate and critique these concepts. The primary objectives include identifying theological beliefs in both religions, comparatively analyzing divine attributes, and assessing Qur'anic critiques of potential deviations. The research employs a qualitative descriptive-analytical method with a comparative approach, drawing upon data from sacred scriptures (the Torah and the Qur'an), religious traditions (the Talmud and ḥadīth), and authoritative commentaries (such as *al-Mīzān*). Analyses are conducted using hermeneutic methods and tabular comparisons to enhance clarity and validity. The findings indicate that while both religions emphasize Abrahamic monotheism, Jewish theology is often characterized by ethnocentric and anthropomorphic tendencies, whereas Islam focuses on absolute divine transcendence (*tanzīh*) and universalism. The Qur'anic critiques—including textual distortion (*tahrīf*), attributing progeny to God, and divine

Cite this article: Soroush, Jamal, Darikvandi, Shahin, V. (2025). An Analytical-Critical Examination of Jewish and Islamic Theology from the Perspective of the Qur'an. *Theosophia Practica*, 18(5), p. 35-58.

<https://doi.org/10.22081/pwq.2026.72957.1250>

Received: 2025/12/08

Revised: 2026/01/15

Accepted: 2026/02/04

Available online: 2026/04/09

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

miserliness—rectify these deviations and steer monotheism toward a more pristine conception. These differences are rooted in historical and cultural influences, such as the Babylonian exile in Judaism and the prophetic mission (*bi'tha*) in the pre-Islamic Arabian milieu of Islam. In conclusion, the study underscores the potential for interfaith dialogue and suggests that focusing on shared monotheistic principles and revising ethnocentric tendencies can foster theological convergence. This research may contribute to reducing religious misunderstandings and promoting peace in pluralistic societies. Limitations include the exclusive focus on classical texts, and future research is proposed to examine modern developments in Jewish theology.

Keywords: Islam, Judaism, Theology (Theodicy/Divine Conception), Comparative Analysis, Qur'anic Critique.

معرفة الله في اليهودية والإسلام من منظور القرآن الكريم دراسة تحليلية، نقدية

جمال سروش^١، شاهين دريكوندي^٢

١. أستاذ مساعد، قسم الفلسفة والكلام الإسلامي، جامعة ملاير، همدان، إيران jsorush@yahoo.com

٢. حاصل على الماجستير في الفلسفة والكلام الإسلامي، جامعة ملاير، همدان، إيران (الكاتب المسؤول)

falsafe207@gmail.com

الملخص

تشكل معرفة الله ركيزة أساسية في الديانات الإبراهيمية؛ إذ تؤدي دوراً محورياً في تشكيل المعتقدات والقيم والتفاعلات الاجتماعية. تهدف هذه الورقة البحثية إلى دراسة تحليلية نقدية لمعرفة الله في اليهودية والإسلام من منظور القرآن الكريم، مع التركيز على أوجه الاتفاق والافتراق في الرؤية اللاهوتية بينهما. تكمن أهداف الدراسة في إمالة اللثام عن الأسس العقدية لمعرفة الله في اليهودية والإسلام، وإجراء تحليل مقارنة للصفات الإلهية بينهما، وتقييم النقد القرآني للانحرافات المحتملة في هذا المضمار. تعتمد الدراسة الراهنة على المنهج الوصفي التحليلي مع المقاربة المقارنة، وتستند في استخراج البيانات إلى النصوص المقدسة (التوراة والقرآن الكريم)، والتراث الديني (التلمود والأحاديث)، والتفاسير المعتمدة (ومنها تفسير الميزان). قد تم تحليل البيانات بالاعتماد على المنهج الهرمنيوطيقي والمقارنة الجدولية، لتزيد من درجة الوضوح والموثوقية. تظهر النتائج أن هاتين الديانتين تؤكدان على التوحيد الإبراهيمي، غير أن معرفة الله في اليهودية تتسم في كثير من تجلياتها بالنزعة القومية والتشبه بالإنسان؛ في حين يركز الإسلام على التنزيه المطلق والشمولية. وتبين أيضاً أن أشكال النقد القرآني، بما في ذلك تحريف النصوص، ونسبة الولد إلى الله تعالى، والبخل الإلهي، تصحح هذه الانحرافات، وتضفي طابعاً أنقى على مفهوم التوحيد. وأسفرت الدراسة أيضاً عن أن هذه الفروق تتأصل

في مؤثرات تاريخية وثقافية، من أبرزها السبي البابلي في اليهودية، وبعثة النبي محمد (صلى الله عليه وآله)، في البيئة الجاهلية. أخيراً، تؤكد الدراسة على توفير أرضية خصبة للحوار بين الأديان، وتقترح أن التركيز على المشتركات التوحيدية وإعادة النظر في النزعة القومية يساهمان في تعزيز التقارب اللاهوتي. تسهم هذه الدراسة في الحد من سوء الفهم الديني وتعزيز ثقافة السلم في المجتمعات التعددية. وتتمثل حدود الدراسة في اقتصرها على النصوص الكلاسيكية؛ وفي المقابل، تقترح توجيه الدراسات المستقبلية نحو دراسة التطورات المعاصرة لمعرفة الله في اليهودية.

الكلمات المفتاحية: الإسلام، اليهودية، معرفة الله، الدراسة المقارنة، النقد القرآني

بررسی تحلیلی، انتقادی خدانشناسی یهود و اسلام از منظر قرآن

جمال سروش^۱، شاهین دریگوندی^۲

۱ استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ملایر، همدان، ایران jsorush@yahoo.com

۲ دانش آموخته کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ملایر، همدان، ایران (نویسنده مسئول)

falsafe207@gmail.com

چکیده

خدانشناسی به عنوان بنیادی‌ترین آموزه ادیان ابراهیمی، نقشی اساسی در شکل‌گیری نظام اعتقادی، ارزش‌های اخلاقی و مناسبات اجتماعی پیروان این ادیان ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-انتقادی، به بررسی خدانشناسی در یهودیت و اسلام از منظر قرآن کریم پرداخته و با تمرکز بر اشتراکات و تفاوت‌های الهیاتی، به تبیین و نقد این دو سنت دینی می‌پردازد. هدف اصلی پژوهش، شناسایی مؤلفه‌های خدانشناسی در هر دو دین، تحلیل مقایسه‌ای صفات و افعال الهی، و ارزیابی نقدهای قرآنی بر انحرافات احتمالی است. این تحقیق با روش کیفی، توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده و داده‌ها آن از متون مقدس (قرآن کریم و تورات)، سنت‌های دینی (تلمود و احادیث) و تفاسیر معتبر، به ویژه المیزان، گردآوری شده است. تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری دابا بهره‌گیری از روش هرمنوتیکی و مقایسه جدولی انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که

استناد به این مقاله: سروش، جمال، دریگوندی، شاهین (۱۴۰۴). بررسی تحلیلی، انتقادی خدانشناسی یهود و اسلام از منظر قرآن. آیین حکمت، ۱۸(۵)، ص ۳۵-۵۸.
<https://doi.org/10.22081/ppwq.2026.72957.1250>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۵/۲۰

<https://ppwq.bou.ac.ir/>

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم

نوع مقاله: پژوهشی
 ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

هر دو دین بر اصل توحید ابراهیمی تأکید دارند، اما خداشناسی یهودی اغلب قوم‌محور و انسان‌گونه است، در حالی که اسلام بر تنزیه مطلق و جهانی بودن تمرکز دارد. نقدهای قرآنی، از جمله تحریف متون، نسبت فرزند به خداوند، و بخل الهی، این انحرافات را اصلاح کرده و توحید را به سوی مفهومی ناب‌تر هدایت می‌کنند. این تفاوت‌ها ریشه در تأثیرات تاریخی و فرهنگی دارند، مانند تبعید بابلی در یهودیت و بعثت در محیط جاهلی اسلام. در نتیجه، پژوهش بر ظرفیت گفت‌وگوی بین‌ادیانی تأکید دارد و پیشنهاد می‌کند تمرکز بر اشتراکات توحیدی و بازنگری قوم‌محوری، هم‌گرایی الهیاتی را تقویت کند. این مطالعه می‌تواند به کاهش سوء تفاهم‌های دینی و ترویج صلح در جوامع پلورال کمک کند. محدودیت‌ها شامل تمرکز بر متون کلاسیک است و پیشنهاد تحقیقات آتی بررسی تحولات مدرن خداشناسی یهودیت است.

کلمات کلیدی: اسلام، یهودیت، خداشناسی، مقایسه تطبیقی، نقد قرآنی

مقدمه

خداشناسی، به عنوان هسته اصلی ادیان ابراهیمی، بنیان اعتقادی و هویت دینی جوامع را شکل می‌دهد و بر جنبه‌های اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر عمیقی دارد. یهودیت و اسلام، به عنوان دو دین برجسته ابراهیمی، هر دو بر اصل توحید تأکید دارند، اما تفاوت‌های تفسیری در مفهوم خداوند، صفات الهی و ربوبیت، زمینه‌ساز چالش‌هایی در فهم متقابل شده است. قرآن کریم، به عنوان منبع اصلی دین اسلام، نه تنها خداشناسی اسلامی را تبیین می‌کند، بلکه با نقد باورهای یهودیت، مانند تحریف متون (بقره: ۷۹) و قوم‌محوری (مائده: ۱۸)، چارچوبی برای اصلاح و هم‌گرایی الهیاتی ارائه می‌دهد. این نقدها، ریشه در سنت ابراهیمی داشته و به بازتعریف توحید ناب کمک می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۵).

در جهان معاصر، جهانی شدن و پلورالیسم دینی، ضرورت گفت‌وگوی بین‌ادیانی را بیش از پیش برجسته کرده است. فهم دقیق اشتراکات و افتراقات خداشناسی یهودیت و اسلام می‌تواند به کاهش سوء تفاهم‌های دینی و تقویت همکاری در مسائل مشترک مانند عدالت و صلح منجر شود (Knitter, 2005, p. 12) از این رو، این پژوهش با رویکرد تحلیلی - انتقادی و تطبیقی، خداشناسی این دو دین را از منظر قرآن بررسی می‌کند تا ضمن شناسایی باورهای الهیاتی، نقدهای قرآنی را تحلیل کرده و راهکارهایی برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی پیشنهاد دهد.

هدف اصلی این پژوهش، تحلیل تطبیقی خداشناسی یهودیت و اسلام با تأکید بر نقدهای قرآنی است. اهداف فرعی آن شامل تبیین باورهای خداشناسی هر دین، مقایسه صفات و ربوبیت الهی و ارزیابی تأثیر نقدهای قرآنی بر فهم توحید است. بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش آن است که خداشناسی یهودیت و اسلام از منظر قرآن چگونه تحلیل و نقد شده

است؟ هم‌چنین، سؤالات فرعی پژوهش شامل چیستی باورهای خداشناسی یهودیت، ماهیت نقدهای قرآنی، اشتراکات و تفاوت‌های خداشناسی در دودین، و دلالت‌های این نقدها برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی است. فرضیه پژوهش نیز بر این مبنا استوار است که قرآن، ضمن تأیید ریشه‌های توحیدی یهودیت، انحرافات مانع انسان‌انگاری و قوم‌محوری را نقد کرده و به سوی توحید جهانی هدایت می‌کند.

اهمیت این پژوهش در ارائه چارچوبی برای تحلیل تطبیقی و تقویت پلورالیسم دینی نهفته است. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً توصیفی بودند (حیدری و همکاران، ۱۳۹۶)، این پژوهش با تمرکز بر نقدهای قرآنی و رویکرد هرمنوتیکی، به بازاندیشی در خداشناسی و ترویج هم‌گرایی دینی کمک می‌کند (Firestone, 2012, p. 30).

ساختار مقاله بدین‌گونه است که پس از مرور پیشینه تحقیق، روش‌شناسی تبیین می‌شود؛ سپس یافته‌ها در قالب مقایسه تطبیقی و تحلیل نقدهای قرآنی بررسی شده و در پایان، نتیجه‌گیری و پیشنهادهایی برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی ارائه می‌شود. این پژوهش، افزون بر کمک به فهم عمیق‌تر ادیان ابراهیمی، می‌تواند در زمینه‌سازی برای صلح و همکاری دینی در جهان معاصر نقش مؤثری ایفا می‌کند.

پیشینه تحقیق

مطالعات خداشناسی در ادیان ابراهیمی، به‌ویژه یهودیت و اسلام، موضوع پژوهش‌های متعددی بوده است که عمدتاً بر تحلیل متون مقدس، سنت‌های دینی و تأثیرات تاریخی و فرهنگی تمرکز دارند. با این حال، پژوهش‌های اندکی به‌طور خاص به نقدهای قرآنی بر خداشناسی یهودیت با رویکرد تحلیلی - انتقادی و تطبیقی پرداخته‌اند. در این بخش، منابع داخلی و خارجی مرتبط مرور شده و شکاف‌های پژوهشی تحلیل می‌شوند تا جایگاه نوآورانه این مطالعه مشخص گردد.

منابع داخلی

حیدری، ربیع نتاج و حلیمی جلودار (۱۳۹۶) در کتاب نگاهی تطبیقی به خداشناسی اسلام و یهود به بررسی صفات ذاتی و افعال خداوند در یهودیت و اسلام شیعی پرداخته‌اند. این اثر با استناد به تورات و تفاسیر اسلامی، توحید را محور مشترک معرفی می‌کند؛ اما به نقدهای قرآنی توجه محدودی داشته و رویکردی عمدتاً توصیفی دارد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۰).

فعال عراقی نژاد (۱۴۰۰) در یهود در المیزان باورهای یهود را از منظر تفسیر المیزان بررسی کرده و تحریف تورات و قوم‌محوری را نقد می‌کند. این مطالعه بیشتر بر جنبه‌های تاریخی متمرکز است و تحلیل تطبیقی خداشناسی را به صورت عمیق ارائه نمی‌دهد (فعال عراقی نژاد، ۱۴۰۰، ص ۳۵).

نقوی (۱۳۹۹) در تاریخ یهودیت در روایت امامیه به تاریخ یهودیت از دیدگاه روایات شیعی پرداخته و به خداشناسی به صورت حاشیه‌ای اشاره دارد، بدون آنکه بر نقدهای قرآنی تمرکز کند (نقوی، ۱۳۹۹، ص ۲۲).

سلیمانی (۱۴۰۰) در مقاله «نگاهی به خداشناسی یهود» به نقدهای قرآنی، از جمله نسبت فرزند به خداوند (توبه: ۳۰) اشاره کرده است؛ اما تحلیل تطبیقی عمیق ارائه نمی‌دهد و مطالعه وی عمدتاً توصیفی باقی مانده است (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۴۱). محمد مهر (۱۳۹۹) در کتاب خدا در اندیشه یهود از دریچه تورات توصیفات انسان‌گونه خداوند در تورات را با توحید اسلامی مقایسه کرده است؛ اما فاقد چارچوب انتقادی جامع است (محمد مهر، ۱۳۹۹، ص ۱۵).

منابع خارجی

نوسنر (۲۰۰۶) در کتاب یهودیت: مقدمه‌ای بر دین یهود (Judaism: An Introduction)

خداشناسی یهود را بر پایه توحید و رابطه پیمانی با قوم اسرائیل تحلیل کرده است؛ اما به نقدهای اسلامی توجهی ندارد (Neusner, 2006, p. 25).

کوهن (۲۰۰۷) در کتاب از مکابیان تا میشنا (From the Maccabees to the Mishnah) به توصیفات انسان‌گونه در متون یهودی اشاره کرده است؛ اما مقایسه با اسلام محدود است (Cohen, 2007, p. 30).

گلدنبرگ (۲۰۰۷) در کتاب خاستگاه‌های یهودیت: از کنعان تا ظهور اسلام (The Origins of Judaism: From Canaan to the Rise of Islam) تأثیر تعاملات با ادیان دیگر بر خداشناسی یهود را بررسی کرده است؛ اما نقدهای قرآنی را به صورت عمیق تحلیل نمی‌کند (Goldenberg, 2007, p. 45).

آرمسترانگ (۲۰۱۴) در کتاب زمینه‌های خون: (دین و تاریخ خشونت: Fields of Blood: Religion and the History of Violence) به اشتراکات توحیدی ادیان ابراهیمی اشاره دارد؛ اما تحلیل الهیاتی عمیق ارائه نمی‌دهد (Armstrong, 2014, p. 50).

فایرستون (۲۰۱۲) در کتاب مقدمه‌ای بر اسلام برای یهودیان (An Introduction to Islam for Jews) خداشناسی را نقطه اشتراک اسلام و یهودیت دانسته و به نقدهای قرآنی قوم‌محوری یهود اشاره می‌کند؛ اما تحلیل انتقادی جامعی از این موضوع ارائه نمی‌دهد (Firestone, 2012, p. 30).

بررسی منابع داخلی نشان می‌دهد که این مطالعات غالباً رویکردی توصیفی داشته و کمتر به تحلیل انتقادی نقدهای قرآنی بر خداشناسی یهود پرداخته‌اند (حیدری و همکاران، ۱۳۹۶؛ سلیمانی، ۱۴۰۰).

منابع خارجی نیز، با وجود توجه به تعاملات یهودیت و اسلام، نقدهای قرآنی را به صورت حاشیه‌ای بررسی کرده و فاقد رویکردی منسجم و تطبیقی - انتقادی هستند (Neusner, 2006; Firestone, 2012). از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر نقدهای قرآنی، از جمله تحریف، قوم‌محوری، انسان‌نگاری، و با بهره‌گیری از رویکرد هرمنوتیکی و

تطبیقی، در صدد پر کردن این شکاف پژوهشی است. نوآوری این مطالعه در ارائه چارچوبی برای تحلیل خداشناسی یهود از منظر قرآن و تبیین جایگاه نقدهای قرآنی در جهت تبیین توحید ناب و تقویت گفت‌وگوی بین‌ادیانی است که آن را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌سازد (رحیمیان، ۱۴۰۱، ص ۴۲). این رویکرد، افزون بر کمک به فهم عمیق‌تر خداشناسی، می‌تواند در کاهش تنش‌های دینی و ترویج گفت‌وگوی بین‌ادیانی نیز کاربرد داشته باشد.

روش‌شناسی

این پژوهش از نوع کیفی با رویکرد توصیفی - تحلیلی و تطبیقی طراحی شده است تا خداشناسی در یهودیت و اسلام را از منظر قرآن کریم بررسی کند. روش توصیفی - تحلیلی امکان تحلیل عمیق متون مقدس و شناسایی اشتراکات و افتراقات الهیاتی را فراهم می‌کند، در حالی که رویکرد تطبیقی، با تأکید بر نقدهای قرآنی، چارچوبی منسجم برای مقایسه باورهای خداشناسی ارائه می‌دهد. این روش به دلیل توانایی در تبیین و نقد مفاهیم الهیاتی با استفاده از منابع معتبر دینی انتخاب شده است.

جامعه و نمونه پژوهش

جامعه پژوهش شامل متون مقدس (تورات و قرآن کریم)، سنت‌های دینی (تلمود در یهودیت و احادیث در اسلام) و تفاسیر معتبر است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام شده و متون کلیدی مرتبط با خداشناسی انتخاب شده‌اند. در یهودیت، بخش‌های مرتبط تورات (مانند تثنیه: ۴: ۶ و تکوین: ۲: ۲) و تلمود بابلی (رساله سنهدرین) بررسی شده‌اند. در اسلام نیز آیات مرتبط با خداشناسی و نقد یهودیت (مانند بقره: ۷۹؛ مائده: ۱۸؛ توبه: ۳۰) و احادیث معتبر از کتب اربعه مطالعه شده‌اند. هم‌چنین، تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰)

و تفسیر کاشف (مقدس اردبیلی، ۱۳۸۰) به عنوان منابع اصلی تفسیری استفاده شده‌اند؛ زیرا جایگاه محوری در تحلیل خداشناسی دارند.

ابزار گردآوری داده

داده‌ها از طریق روش کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شده‌اند. این روش شامل مطالعه مستقیم متون مقدس، سنت‌های دینی و تفاسیر معتبر است. ارجاعات دقیق به آیات قرآنی (مانند اخلاص ۱-۴ در تبیین توحید) و تورات (مانند تثنیه ۴:۶ درباره «شَمَع یسرائل») صورت گرفته است. هم‌چنین، منابع مکمل، از جمله مقالات علمی (سلیمانی، ۱۴۰۰) و آثار پژوهشگران خارجی، برای تکمیل داده‌ها مورد بررسی قرار گرفتند.

روش تحلیل داده

تحلیل داده‌ها با رویکرد هرمنوتیکی انجام شده است که بر فهم عمیق معانی متون و مقایسه آن‌ها تمرکز دارد. ابتدا مفاهیم خداشناسی در یهودیت، شامل توحید، صفات الهی، قوم محوری، و اسلام، شامل تنزیه، ربوبیت و جهانی بودن، استخراج شدند. سپس این مفاهیم با استفاده از جداول تطبیقی مقایسه شدند تا اشتراکات و افتراقات به صورت نظام‌مند شناسایی شوند. در ادامه، نقدهای قرآنی، از جمله تحریف (بقره: ۷۹) و انسان‌انگاری در (تکوین ۲:۲)، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شدند تا ابعاد مختلف خداشناسی یهود از منظر قرآن تبیین شود.

اعتبار و پایایی

برای تأمین اعتبار پژوهش، از منابع معتبر و شناخته شده، از جمله قرآن کریم، تورات، المیزان، تلمود، استفاده شده و ارجاعات دقیق به متون اصلی ارائه شده است. به منظور

افزایش پایایی، تحلیل‌ها با رعایت اصول علمی و با رویکردی بی‌طرفانه انجام شده و یافته‌ها با منابع مکمل، از جمله (Neusner, 2006)، تطبیق داده شده‌اند. استفاده از جداول تطبیقی و ارجاعات دقیق، امکان بررسی و بازبینی یافته‌ها را برای سایر پژوهشگران فراهم می‌کند.

یافته‌ها و بحث

خداشناسی در یهودیت

توحید در یهودیت هسته مرکزی ایمان و خداشناسی است که خداوند را واحد، یگانه، بی‌همتا و واحد می‌داند. این مفهوم نه تنها در تورات، بلکه در تلمود، «میدراش» و سنت‌های شفاهی دین یهود ریشه دارد و از شرک، چندخدایی و تجسیم الهی به شدت پرهیز می‌کند. توحید یهودی، خداوند را خالق مطلق، قانون‌گذار و نجات‌دهنده معرفی می‌کند و انسان را به عهد، اطاعت و محبت الهی فرا می‌خواند. این توحید از ابراهیم (ع) آغاز شد و با موسی (ع) به اوج رسید (آرمسترانگ، ۱۳۸۵، ص ۱۲۳).

بنیاد های توحیدی در تورات: تحلیل آیه شِماع (شِمَع)

آیه «شِماع» در کتاب تثنیه (۴: ۶)، بنیاد توحید یهودی به شمار می‌رود: «بشنوای اسرائیل، یهوه خدای ما، یهوه یگانه است». این آیه که هر روز در نیایش صبح و شام یهودیان قرائت می‌شود، و محور ایمان، عبادت و آموزش توحیدی است. آرمسترانگ، شِماع را اعلامیه توحید مطلق می‌داند که یهودیت را از چندخدایی کنعانی متمایز ساخته است.

خداشناسی یهودیت بر پایه همین اصل استوار بوده و خداوند را خالق و حاکم مطلق جهان معرفی می‌کند. با این حال، رابطه پیمانی میان خداوند و قوم اسرائیل، که در همین آیه و دیگر آیات تورات مورد تأکید قرار گرفته است، سبب شده است که توحید یهودی رنگی از

قوم محوری به خود بگیرد و خداوند به عنوان پروردگار قوم برگزیده معرفی شود (نوسنر، ۲۰۰۶، ص ۲۵؛ تثنیه ۶: ۷). این نگرش ریشه در تاریخ تبعید بابلی و تلاش برای حفظ هویت قومی دارد (گلدنبرگ، ۲۰۰۷، ص ۴۵). هرچند در متون پساتنخی، مانند (مزامیر ۵: ۹۶)، مفهوم توحید به سوی برداشتی اخلاقی تر گسترش یافته است، اما مؤلفه قوم محوری هم چنان در آن قابل مشاهده است.

نقش شریعت در شناخت خداوند

شریعت در یهودیت، راه اصلی شناخت، عبادت و رابطه با یهوه است. شریعت نه تنها قانون، بلکه وحی مکتوب، تفسیر عملی توحید و پل ارتباطی انسان با خداوند به شمار می رود. در تلمود و هالاخا، شریعت، خداوند را از مفهوم انتزاعی به زندگی روزمره می کند. کهن می نویسد: «تورات چهره عملی یهوه است» (کهن، ۱۳۸۲، ص ۹۵). از این رو، تورات منبع اصلی شریعت در یهودیت به شمار می آید.

صفات الهی در یهودیت

صفات الهی در یهودیت اغلب انسان گونه (آنتروپومورفیک) توصیف می شوند؛ مانند استراحت خداوند پس از خلقت (تکوین ۲: ۲) یا خشم الهی (خروج ۳۲: ۱۰). این توصیفات، که تحت تأثیر فرهنگ های کنعانی و بابلی شکل گرفته اند، خداوند را به گونه ای قابل فهم برای قوم تصویر می کنند، اما از تنزیه مطلق فاصله دارند (کوهن، ۲۰۰۷، ص ۳۰). تحلیل این صفات نشان می دهد که آن ها برای ایجاد ارتباط عاطفی با قوم طراحی شده اند، اما می توانند به تفسیرهای شبه شرک آمیز منجر شوند (محمد مهر، ۱۳۹۹، ص ۱۵). برای مثال، توصیف خستگی خداوند پس از آفرینش در تورات، با مفهوم توحید ناب و تنزیه الهی در تعارض به نظر می رسد.

ربوبیت در یهودیت

ربوبیت در یهودیت بر رابطه پیمانی با قوم اسرائیل متمرکز است؛ جایی که خداوند به عنوان رب قوم برگزیده عمل می‌کند (تثنیه ۶: ۷). این ربوبیت، عباداتی مانند سبت و قربانی‌ها را برای تقویت هویت قومی وضع می‌کند (لاویان ۱۸: ۱۹). تحلیل این جنبه نشان می‌دهد که ربوبیت یهودیت محدود به مرزهای قومی است و تحت تأثیر تاریخ تبعید و تعاملات فرهنگی شکل گرفته است (گلدنبرگ، ۲۰۰۷، ص ۴۵). نقدهای درون دینی در تلمود، از جمله تفاسیر راشی، تلاش می‌کنند انسان‌انگاری را اصلاح کنند، اما قوم‌محوری هم‌چنان برجسته است (نوسنر، ۲۰۰۶، ص ۲۵).

خدانشناسی در چارچوب یهودیت

خدانشناسی در چارچوب یهودیت، نظامی جامع، عهدی و عملی است که توحید مطلق را در مرکز همه ابعاد وجودی انسان و قوم قرار می‌دهد. این چارچوب از تنخ، سنت ربانی، تاریخ و نقد های درون دینی سرچشمه می‌گیرد و یهوه را یگانه در ذات، کامل در صفات و پروردگار تاریخ می‌داند. انسان نیز شریک عهد و مسئول اطاعت است. دوران می‌نویسد: «چارچوب یهودی، توحید را از معبد به زندگی برد» (دورانت، ۱۳۷۸، ص ۲۳۰).

خدانشناسی در اسلام

خدانشناسی در اسلام بر توحید ناب و جهانی استوار است و خداوند را یگانه، بدون شریک و مبرا از هرگونه نقص توصیف می‌کند (اخلاص: ۱-۴). این توحید، فراتر از مرزهای قومی، همه بشریت را مخاطب قرار می‌دهد (انبیاء: ۱۰۷). تحلیل این مفهوم نشان می‌دهد که توحید اسلامی بر فطرت انسانی استوار است و در محیط شرک آلود جاهلی شکل گرفته است (نقوی، ۱۳۹۹، ص ۲۲). آیات قرآنی، از جمله «قل هو الله احد»، بر یگانگی و بی‌نیازی

خداوند تأکید دارند و هرگونه مشابهت با مخلوقات رانفی می‌کنند.

مفهوم توحید در اسلام

توحید، پایه و اساس خداشناسی اسلامی است و یگانگی خداوند را در ذات، صفات و افعال بیان می‌کند. این مفهوم از هرگونه شرک، تشبیه یا تجسیم منزّه است و هسته مرکزی قرآن کریم و سنت نبوی را تشکیل می‌دهد. توحید نه تنها اعتقاد قلبی، بلکه عمل صالح و اخلاق اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد (قرشی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۴).

تحلیل سوره توحید

سوره اخلاص، توحید ناب اسلامی است که در مکه نازل شد و پاسخ مستقیم به پرسش مشرکان قریش درباره ذات خداوند بود.

«قل هو الله احد» با خطاب به پیامبر (ص) آغاز می‌شود. «هو» ضمیر فصل است و بر انحصار دلالت دارد. «الله» اسم اعظم خداوند، از ریشه «إله» به معنای معبود، بر وجوب وجود تأکید می‌کند و هرگونه کثرت عددی یا نوعی رانفی می‌نماید. علامه طباطبایی می‌فرماید: «أحد خداوند را از ترکیب و اجزای مجزا می‌داند». طبرسی نیز می‌نویسد: «این آیه پاسخ به سوال مشرکان بود که می‌پرسیدند خدا از چه جنسی است و قرآن با واژه «احد» هرگونه ماده یا جنس را از خداوند نفی کرد» (طبرسی، ۱۳۷۲، ص ۶۱۶).

«الله الصمد» خداوند را به عنوان مقصد نهایی معرفی می‌کند. مکارم شیرازی، صمد بودن خداوند را به معنای بی‌نیازی مطلق ذات الهی می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ص ۶۸۵). «لم یلد ولم یولد» هرگونه زایش یا زاده شدن رانفی می‌کند. طبرسی می‌گوید: این نفی دوگانه را پاسخی به ادعای نصارا درباره عیسی (ع) و برخی یهودیان درباره عزیر می‌داند.

«ولم یکن له کفوًا احد» بر بی‌همتایی مطلق دلالت دارد. «کفو» به معنای نظیر یا شریک

است.

براین اساس، سوره اخلاص توحید را در چهار بُعد، یعنی یگانگی ذات، بی نیازی، تنزیه از نسب و بی همتایی، تبیین کرده و پایه استوار خداشناسی اسلامی را تشکیل می دهد.

صفات الهی

صفات الهی در اسلام با تنزیه مطلق همراه است (شوری: ۱۱): «لیس کمثله شیء»). صفاتی مانند رحمانیت، عدالت، و علم الهی جهانی هستند و بر اساس عقل و فطرت قابل درک اند (آل عمران: ۱۹۰). تحلیل این صفات نشان می دهد که اسلام از توصیفات انسان گونه دوری کرده و بر حاکمیت مطلق خداوند تمرکز دارد؛ برخلاف یهودیت که در مواردی خداوند را با ویژگی های انسانی توصیف می کند (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۴۱). این تنزیه، ریشه در نقد شرک جاهلی و تعامل با ادیان ابراهیمی دارد.

ربوبیت الهی

ربوبیت در اسلام جهانی است و خداوند به عنوان «رب العالمین» (فاتحه: ۲) همگان را هدایت می کند. عباداتی مانند نماز و حج برای همگان تشریع شده اند (بقره: ۴۳) و بر عدالت اجتماعی تأکید دارند (حجرات: ۱۳). تحلیل این جنبه نشان می دهد که ربوبیت اسلامی از قوم محوری آزاد است و تحت تأثیر بعثت در محیط چند فرهنگی مکه و مدینه شکل گرفته است (فایرستون، ۲۰۱۲، ص ۳۰). این جهانی بودن، خداشناسی اسلامی را به فطرت انسانی پیوند می زند و آن را از محدودیت های قومی فراتر می برد.

مقایسه تطبیقی

مقایسه تطبیقی خداشناسی یهودیت و اسلام، اشتراکات و افتراقات عمیقی را آشکار می‌کند. اشتراکات در ریشه ابراهیمی نهفته است؛ هر دو دین، حضرت ابراهیم (ع) را پیامبر توحید می‌دانند (تکوین ۱: ۳-۱۲؛ آل عمران: ۶۷). تأکید بر توحید (تثنیه ۴: ۶؛ اخلاص: ۱) و محوریت خداوند در نظام‌های اخلاقی (لاویان، ۱۸: ۱۹؛ نحل: ۹۰) زمینه‌ای برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی فراهم می‌کند. تحلیل این اشتراکات نشان می‌دهد که آن‌ها می‌توانند به کاهش تنش‌های دینی و تقویت هم‌گرایی کمک کنند (آرمسترانگ، ۲۰۱۴، ص ۵۰).

افتراقات: قوم‌محوری یهودیت (تثنیه ۶: ۷) در برابر جهانی بودن اسلام (حجرات: ۱۳)، و نیز انسان‌انگاری (تکوین ۲: ۲) در برابر تنزیه مطلق (شوری: ۱۱) برجسته است. تحلیل این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که قوم‌محوری یهودیت از تاریخ تبعید بابلی و نیاز به حفظ هویت قومی ناشی می‌شود، در حالی که جهانی بودن اسلام از بعثت در محیط چندفرهنگی جاهلی سرچشمه می‌گیرد (گلدنبرگ، ۲۰۰۷، ص ۴۵). هم‌چنین، تأثیرات فرهنگی نقش مهمی در این تفاوت‌ها داشته‌اند؛ فرهنگ‌های کنعانی، توصیفات انسان‌گونه را به یهودیت وارد کردند، در حالی که اسلام با نقد شرک جاهلی، توحید را بر پایه تنزیه استوار ساخت (فایرستون، ۲۰۱۲، ص ۳۰).

جدول ۱. از صفات الهی ارائه می‌دهد:

جدول ۱. از صفات الهی

صفات الهی	یهودیت	اسلام	تفاوت
یگانگی	قوم‌محور (تثنیه ۴: ۶)	جهانی (اخلاص: ۱)	محدودیت قومی VS فراگیری
تنزیه	انسان‌گونه (تکوین ۲: ۲)	مطلق (شوری: ۱۱)	تشبیه VS مبرایی

صفات الهی	یهودیت	اسلام	تفاوت
ربوبیت	پیمانی با اسرائیل (تثنیه: ۶: ۷)	رب العالمین (فاتحه: ۲)	قومی VS جهانی
عدالت	محدود به قوم (لاویان ۱۸: ۱۹)	مبتنی بر تقوا (حجرات: ۱۳)	قومی VS فطری

تحلیل جدول نشان می‌دهد که تفاوت‌ها ریشه در بسترهای تاریخی و فرهنگی دارند و نقدهای قرآنی این تفاوت‌ها را هدف قرار داده‌اند (حیدری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۰). این مقایسه، چارچوبی برای فهم عمیق‌تر اشتراکات و زمینه‌سازی گفت‌وگوی بین‌ادیانی فراهم می‌کند.

نقدهای قرآنی

قرآن کریم با نقدهای دقیق، خداشناسی یهود را اصلاح می‌کند. تحریف متون یکی از مهم‌ترین این نقدها است: «فویل للذین یکتبون الکتاب بایدیههم» (بقره: ۷۹). تحلیل این نقد نشان می‌دهد که تحریف، به انحرافات مانده انسان‌انگاری و قوم‌محوری انجامیده است (فعال عراقی نژاد، ۱۴۰۰، ص ۳۵). برای نمونه، توصیفات انسان‌گونه در تورات، مانند استراحت خداوند پس از آفرینش (تکوین ۲: ۲)، با آیاتی مانند «وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ» (ق: ۳۸) رد شده و بر تنزیه مطلق خداوند تأکید شده است.

انسان‌انگاری نیز از دیگر مواردی است که قرآن کریم آن را نقد می‌کند. قرآن با نفی هرگونه شباهت خداوند به مخلوقات (شوری: ۱۱)، توصیفات مانده خستگی یا خشم الهی را اصلاح می‌کند (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۴۱). این نقد، توحید را از تشبیه و تجسیم مصون می‌دارد. نسبت فرزند به خداوند، از جمله در آیه «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ» (توبه: ۳۰)، به عنوان نمونه‌ای از شرک مورد نقد قرار گرفته است. تحلیل این موضوع نشان می‌دهد که این باور از تأثیرات فرهنگی محیط یهودیت سرچشمه گرفته است (محمد مهر، ۱۳۹۹، ص ۱۵).

قرآن کریم هم چنین نسبت بخل به خداوند را نقد می‌کند؛ چنان‌که در آیه «يُدَّ اللَّهُ مَغْلُوبَةً» (مائده: ۶۴)، این دیدگاه رد شده و بر ربوبیت مطلق و فیاضیت الهی تأکید گردیده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۲۰). این نقدها، با اصلاح انحرافات، خداشناسی را به سوی توحید ابراهیمی بازمی‌گردانند و با مطالعات مانند لازاروس یافه (۱۹۹۲، ص ۴۰) که به تأثیر نقدهای اسلامی بر متون یهودی پرداخته است، هم‌خوانی دارند.

بحث و تحلیل

یافته‌ها نشان می‌دهند که نقدهای قرآنی، افزون بر اصلاح انحرافات خداشناسی یهود، چارچوبی برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی ارائه می‌کنند. تأکید قرآن بر توحید ناب و جهانی بودن، در برابر قوم‌محوری و انسان‌انگاری، به بازتعریف مفهوم خداوند به عنوان «رب العالمین» می‌انجامد. این اصلاحات، ریشه در سنت ابراهیمی دارند و می‌توانند به کاهش سوء تفاهم‌های دینی کمک کنند (فایرستون، ۲۰۱۲، ص ۳۰). هم‌چنین، تحلیل تاریخی نشان می‌دهد که تفاوت‌های موجود در خداشناسی، تا حدی از تعاملات فرهنگی ناشی شده‌اند؛ به‌گونه‌ای که یهودیت تحت تأثیر فرهنگ‌های کنعانی و بابلی، و اسلام در بستر محیط جاهلی و تعامل با ادیان ابراهیمی شکل گرفته است.

از منظر الهیاتی، این نقدها به تقویت توحید ناب کمک می‌کنند و از منظر عملی، زمینه‌ای برای همکاری در مسائل معاصر، از جمله عدالت اجتماعی و صلح، فراهم می‌سازند (آرمسترانگ، ۲۰۱۴، ص ۵۰). محدودیت‌های این پژوهش، تمرکز بر متون کلاسیک و کمبود بررسی خداشناسی معاصر یهودیت، به‌ویژه در شاخه‌های اصلاح طلب، است. از این رو، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده تأثیر نقدهای قرآنی بر تحولات معاصر خداشناسی یهود را نیز مورد بررسی قرار دهند.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکرد تحلیلی - انتقادی و تطبیقی، خداشناسی در یهودیت و اسلام را از منظر قرآن کریم بررسی و اشتراکات و افتراقات الهیاتی این دو دین ابراهیمی را تحلیل کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که هر دو دین بر اصل توحید تأکید دارند و ارزش‌های اخلاقی مشترکی، مانند عدالت و محبت، را ترویج می‌کنند. این اشتراکات، که ریشه در سنت ابراهیمی دارند، ظرفیت مناسبی برای تقویت گفت‌وگوی بین‌ادیانی و کاهش سوء تفاهم‌های دینی فراهم می‌آوردند.

در مقابل، تفاوت‌های اساسی نیز میان خداشناسی این دو دین مشاهده می‌شوند. خداشناسی یهودیت، اغلب قوم‌محور و در بسیاری از متون، بر رابطه ویژه خداوند با قوم اسرائیل تأکید دارد، در حالی که اسلام بر جهانی بودن ربوبیت و تنزیه مطلق خداوند تأکید می‌کند و خداوند را پروردگار همه جهانیان می‌داند. هم‌چنین، توصیفات انسان‌گونه از خداوند در برخ متون یهودی، با اصل تنزیه در اسلام، که هرگونه شباهت خداوند به مخلوقات را نفی می‌کند، تفاوت اساسی دارد. این تفاوت‌ها، افزون بر مبانی دینی، از زمینه‌های تاریخی و فرهنگی نیز تأثیر پذیرفته‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نقدهای قرآنی، با اشاره به موضوعاتی همچون تحریف متون، انسان‌انگاری، و نسبت‌های نادرست مانند فرزند داشتن خداوند یا بخل الهی، در صدد اصلاح این برداشت‌ها و بازگرداندن خداشناسی به توحید ناب هستند. این نقدها، علاوه بر تبیین مبانی الهیاتی اسلام، ظرفیت مناسبی برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی و تقویت فهم متقابل میان پیروان ادیان ابراهیمی فراهم می‌کنند.

از منظر کاربردی نیز، یافته‌های پژوهش بر اهمیت گفت‌وگوی بین‌ادیانی، تمرکز بر اشتراکات توحیدی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های مشترک ادیان در حل مسائل معاصر، مانند عدالت اجتماعی و صلح، تأکید دارند. از این رو، بازخوانی نقدهای قرآنی در چارچوبی علمی و تطبیقی می‌تواند زمینه‌ساز هم‌گرایی بیشتر میان پیروان ادیان ابراهیمی باشد.

پیشنهادهای

بر اساس یافته‌های این پژوهش، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

۱. برگزاری نشست‌ها و همایش‌های مشترکی میان پژوهشگران و عالمان یهود و اسلام، با تأکید بر اشتراکات توحیدی و ارزش‌های اخلاقی مشترک، به منظور تقویت گفت‌وگوی بین‌ادیانی و کاهش سوء تفاهم‌های تفسیری.

۲. تدوین و توسعه برنامه‌های آموزشی تطبیقی در حوزه خداشناسی تطبیقی در مراکز دانشگاهی و حوزوی، با هدف آشنایی بیشتر پژوهشگران با دیدگاه‌های قرآنی درباره ادیان دیگر و تقویت رویکردهای علمی در مطالعات تطبیقی. انجام پژوهش‌های تطبیقی درباره تأثیر نقدهای قرآنی بر شاخه‌های معاصر یهودیت، به ویژه یهودیت اصلاح طلب و محافظه کار، و نیز گسترش این مطالعات به سایر ادیان ابراهیمی.

۳. اجرای پروژه‌های مشترک فرهنگی، از جمله انتشار آثار علمی، برگزاری نمایشگاه‌های فرهنگی و تولید محتوای رسانه‌ای با محوریت اشتراکات توحیدی و ارزش‌های مشترک ادیان ابراهیمی.

۴. انجام پژوهش‌های میدانی برای ارزیابی تأثیر گفت‌وگوهای بین‌ادیانی بر کاهش تنش‌های دینی و تقویت همزیستی مسالمت‌آمیز در جوامع معاصر.

۵. تدوین سیاست‌هایی حمایتی در مراکز علمی و دینی، با همکاری نهادهای بین‌المللی به منظور توسعه گفت‌وگوی بین‌ادیانی، حمایت از پژوهش‌های تطبیقی، و ایجاد بسترهای علمی برای تامل میان پیروان ادیان. اجرای این پیشنهادها می‌تواند در جهت کاربردی‌سازی یافته‌های پژوهش، تقویت هم‌گرایی دینی، گسترش فهم متقابل و ترویج صلح و عدالت در جوامع معاصر مؤثر باشد.

کتاب نامه

قرآن کریم.

تورات.

ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۴۲۵ ه.ق.). الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح. رياض: دارالعاصمة.

ابن حزم، علی بن احمد. (۱۴۳۰ ه.ق.). الفصل في الملل والأهواء والنحل. بيروت: دارالكتب العلمية. باقری، محمد. (۱۴۰۰). تحلیل تطبیقی ادیان ابراهیمی. تهران: انتشارات سمت.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۸). توحید در قرآن. قم: انتشارات اسرا.

حسینی، سید محمد. (۱۳۹۷). نقدهای قرآنی بر ادیان. تهران: انتشارات حکمت.

حیدری، محمد صادق؛ ربیع نتاج، سیدعلی اکبر؛ حلیمی جلودار، حبیب الله. (۱۳۹۶). نگاهی تطبیقی به خداشناسی اسلام و یهود. قم: انتشارات دارالعلم.

الرازی، فخرالدین. (۱۴۲۰ ه.ق.). التفسیر الكبير. قاهره: دار احیاء التراث العربی.

الزمخشري، محمود بن عمر. (۱۴۲۲ ه.ق.). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل. بيروت: دارالكتاب العربی. سلیمانی، عبدالرحیم. (۱۴۰۰). نگاهی به خداشناسی یهود. فصلنامه پژوهش های قرآنی، ش ۲۶ (۳).

شریفی، احمد. (۱۳۹۹). مفهوم توحید در ادیان. قم: انتشارات دارالفکر.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰). تفسیر المیزان (جلد ۱). تهران: دارالکتب الإسلامية.

الطبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۸ ه.ق.). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

علوی، مهدی. (۱۳۹۸). یهودیت از منظر اسلام. تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه.

فخاری، علیرضا؛ ابراهیمی، لیلا. (۱۴۰۱). نقد و بررسی ادعای برتری یهود بر سایر ملل از منظر قرآن. فصلنامه الهیات تطبیقی، ش ۱۸ (۴).

فعال عراقی نژاد، حسین. (۱۴۰۰). یهود در المیزان. تهران: انتشارات دلیل ما.

- کریمی، علی. (۱۴۰۱). «تأثیر فرهنگ بر خداشناسی یهود». مجله مطالعات تاریخی، ش ۱۲(۱).
- محمد مهر، علی اکبر. (۱۳۹۹). «خدا در اندیشه یهود از دریچه تورات». مجله مطالعات ادیان، ش ۱۵(۲).
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۵). خدا در اسلام. تهران: صدرا.
- مغویه، محمد جواد. (۱۳۸۰). تفسیر کاشف. تهران: اسلامی.
- ناصری، رضا. (۱۳۹۶). ادیان ابراهیمی و گفت و گوی بین ادیانی. تهران: نگاه معاصر.
- نقوی، حسین. (۱۳۹۹). تاریخ یهودیت در روایت امامیه. قم: زمزم هدایت.
- ولی خواه، محمد. (۱۳۹۳). پلورالیسم دینی از منظر قرآن و سنت. تهران: راه ابریشم.

منابع انگلیسی

- Armstrong, K. (2014). *Fields of blood: Religion and the history of violence*. New York: Knopf.
- Cohen, S. M. (2007). *From the Maccabees to the Mishnah* (2nd ed.). Louisville: Westminster John Knox Press.
- Firestone, R. (2012). *An introduction to Islam for Jews*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Goldenberg, R. (2007). *The origins of Judaism: From Canaan to the rise of Islam*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knitter, P. F. (2005). *The myth of religious superiority: Multifaith explorations of religious pluralism*. Maryknoll: Orbis Books.
- Lazarus-Yafeh, H. (1992). *Intertwined worlds: Medieval Islam and Bible criticism*. Princeton: Princeton University Press.
- Neusner, J. (2006). *Judaism: An introduction*. London: Penguin Books.